

## **ОФІЦІЙНИЙ ВІДГУК**

**опонента, КОНСТАНТИНОВОЇ Вікторії Миколаївни,**

**на дисертацію**

**ПРИЩЕПИ Олени Петрівни**

**«ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОВІТОВИХ МІСТ І  
МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ –  
ПОЧАТОК ХХ СТ.)»»,**

**представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук  
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються всі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за часів радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і разом з тим знаменував початок якісно нового етапу міської історії, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилось і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна зазнала багато в чому кардинальних змін, урбанізація залишилась однією з домінант її розвитку. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витoki тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі. З іншого боку, вже стало чи не аксіомним твердження, що сучасний етап розвитку історичної науки характеризується підвищенням уваги до минулого окремих регіонів і чітко сформувалось усвідомлення того, що розвиток історичної регіоналістики є важливою умовою для дослідження процесів, які відбувались і відбуваються у житті держави в цілому. З цим можна погодитись. Тим більше, якщо казати про такий специфічний, і в той же

час надзвичайно важливий регіон України, яким є Правобережна Україна. Тож вже у контексті двох згаданих вище аспектів актуальність дисертації ПРИЩЕПИ Олени Петрівни «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» знаходиться поза всяким сумнівом і поява цієї роботи може тільки вітатись.

Структура роботи має необхідні складові елементи і підпорядкована досягненню поставленої мети. Робота складається з двомовної анотації, списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що включає 1257 позицій, 43 додатків.

У вступі переконливо обґрунтована актуальність дослідження; зазначений зв'язок роботи з науковими темами відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України та кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету; визначені мета та дослідницькі завдання, об'єкт та предмет, хронологічні та географічні межі, методологія, наукова новизна дослідження, сформульоване його практичне значення; наведено дані стосовно апробації його результатів. Щодо останньої позиції, звернемо увагу, що дисертантка регулярно оприлюднювала результати своїх досліджень із заявленої проблематики на різноманітних наукових форумах починаючи з 2010 р. Що ж до публікацій з теми дисертації, то пані Олена внесла до автореферату 52 відповідні позиції, причому з них перша за хронологію відноситься ще до 2005 року.

У першому розділі («Історіографія, джерельна база та методологія дослідження») дисертантка демонструє, зокрема, свою глибоку обізнаність із історіографічним доробком. Використовуючи тематико-хронологічний підхід, вона виокремлює та аналізує два блоки праць, до першого віднівши «обґрунтування соціокультурного виміру міської історії», а до другого – «напрацювання дослідників з тематики вузлових проблем, розглянутих у дисертації, у співставленні з відповідними підходами їх обґрунтування в



історіографічній традиції». Зрозуміло, що не можна охопити неосяжного, а історіографія не стоїть на місці, тож низка знакових робіт, які можуть бути цікавими в контексті заявленої проблематики, не згадується. Скажімо, при вивченні освітньо-культурного середовища продуктивним видається той підхід до аналізу трансферу знань між містами та запозичень «кращих практик» доби модернізації, що покладений в основу видання «Interurban Knowledge Exchange in Southern and Eastern Europe, 1870–1950» (Routledge, 2020).

Характеризуючи джерельну базу дослідження, авторка виокремлює наступні групи: діловодна документація, законодавчо-нормативні акти й адміністративні розпорядження верховної влади та місцевих державних установ, джерела обліково-статистичного і довідкового характеру, джерела особового походження (епістолярій, мемуари), періодика, доходючи до висновку, що зазначений комплекс має достатню повноту та репрезентативність для розкриття піднятих у дисертації проблем.

Авторка доцільно подає тлумачення ключових для її роботи концептів «освітньо-культурне середовище», «культурний побут», «міська культура», «місто», «модернізація», «урбанізація» тощо. Доволі продумано викладено і методологічний інструментарій, використаний авторкою при підготовці дисертації.

У розділі 2 («Формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)») пані Олена в окремому підрозділі зосереджується на аналізі освітніх практик Речі Посполитої. Формально зміст цього підрозділу знаходиться за межами заявленої теми дисертації, адже тут акцент зроблений на часах перебування регіону ще не в складі Російської імперії («Хронологічні межі теми окреслені періодом перебування Правобережної України у складі Російської імперії» (стор. 33). Але дисертантка, формулюючи хронологічні рамки дослідження, завбачливо прописала, що «для історичного порівняння у роботі також проводиться екскурс у 70–80-ті рр. XVIII ст.» (стор. 33).

При формулюванні назви наступного підрозділу «Освітня реформа Олександра І» його зміст логічно стосується не аналізу законодавчого регулювання відповідної реформи, але значно ширшого тла змін передусім в освітній сфері, які мали місце в міському просторі Правобережної України. Щоправда, ці зміни висвітлені в рамках навіть не те що освітньої реформи Олександра І, але і не виключно самого правління Олександра І. Тож і у висновках по підрозділу дисертантка веде мову про першу третину ХІХ ст. В ті ж хронологічні рамки вкладений і підрозділ «Державне регулювання приватних освітньо-культурних ініціатив», де, знову ж таки, зміст далеко не обмежується аналізом самого державного регулювання.

У розділі 3 («Зміни культурного довкілля внаслідок листопадового повстання 1830 р.»), який вже за формулюванням назви хронологічно частково накладається на розділ 2, виокремлюються підрозділи «Мережа навчальних закладів і культурні комунікації», «Умонтування євреїв у освітньо-культурне середовище», «Освітньо-культурні приватні та громадські осередки». Тут дисертантка, сконцентрувавшись на 1830-х – початку 1860-х рр., приходить до логічного висновку, що в цей період російська влада докладала більше зусиль для інтеграції Правобережної України в імперський простір; при цьому становлення культури в міських поселеннях Правобережної України відбувалося на базі освітніх установ та з урахуванням досвіду магнатських садиб.

Піднімаючись вище по хронології, дисертантка сформулювала назву розділу 4 як «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі між Січневим повстанням 1863 р. та революцією 1905 р.». Олена ПРИЩЕПА виокремлює підрозділи «Вплив на культурне довкілля реформувань в галузі освіти» (з пунктами «Розширення мережі навчальних закладів», «Освітньо-культурні комунікації в шкільних колективах», «Шкільні бібліотеки і формування читацького середовища», «Навчальні заклади в культурній взаємодії з містянами»), «Нові форми культурної самореалізації містян» (з пунктами «Потенціал міської інтелігенції у творенні



культурного докiлля», «Бiблiотеки як мiсця єднання мiст'ян», «Засоби розширення читацького середовища»), «Громадські товариства i формування освітньо-культурного середовища». Тут, як i в попередніх та в наступному розділах, систематизовано та проаналізовано вельми багатий фактографічний матеріал. I тут один з акцентів робиться на з'ясуванні мiсця євреїв у освітньо-культурному середовищі регіону, хоча, на відміну від попереднього розділу, у розділі 4 (а також у наступних розділах) відповідні сюжети не зведені в окремий підрозділ. При порівнянні висновків по двом розділам впадає у вічі, що тоді як у розділі 3 узагальнення дисертантки стосуються «міських поселень» регіону (що є цілком прийнятним з огляду на поширеність відповідного терміну i в джерелах ХІХ ст., i в історіографії), то узагальнення по розділу 4 починаються формулюванням «Підсумовуючи сказане про поступ освітньо-культурного середовища в повітових містах та містечках Правобережної України...». Тим самим поза полем зору дослідниці ніби залишаються губернські міста регіону (як i передбачено самою назвою дисертації), тоді як в тексті цього розділу (втім, як в розділах попередніх) певна увага їм таки приділена.

Нарешті, останній розділ дисертації присвячений періоду між завершенням революції 1905-1907 рр. i Першою світовою війною («Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)»). Тут вперше окремий підрозділ відведено висвітленню ролі міської влади як організатора освітньо-культурного докiлля (при аналізі попередніх історичних періодів цей аспект також привертав увагу дисертантки, але там відповідна інформація наведена більш розпорошено). Інші підрозділи розділу 5 присвячені реалізації приватних i громадських проєктів, ролі інформації в пришвидшенні темпів культурного життя, масовим культурним заходам.

При тому, що в розділах роботи дисертантка не оминає висвітлення формування та трансформацій мережі освітньо-культурних закладів i

осередків у регіоні, вона намагається відповідати підходу, про який згадує вже при формулюванні актуальності: «Розгляд освітніх і ширше – культурних комунікацій мешканців провінційних міст – у школах, бібліотеках, друкарнях, книгарнях, редакціях газет та сторінках місцевих пресових видань, культурних осередках за громадською та приватною ініціативою, громадських товариствах дозволяє аналізувати міську культуру не з погляду інституційного розвитку її складових частин, а з виявлення культурного повсякдення містян, яке формувало їхні соціальні зв'язки в процесі комунікацій із векторною спрямованістю як на згуртованість, так і на розмежування» (стор. 31).

В цілому можна погодитись із загальними висновками по дисертаційному дослідженню.

Важливою складовою роботи є її «Додатки», які включають карту Правобережної України, 40 укладених дисертанткою таблиць, які стосуються різних освітньо-культурних аспектів історії міського простору регіону кінця XVIII – початку XX ст., і Список бібліотек, закладів друку і торгівлі друкованою продукцією 1911 р.

Окрім сформульованих вище, звернемо увагу на низку інших зауважень, дискусійних питань і побажань щодо змісту дисертаційного дослідження.

1) У «Анотації» (стор. 2) та «Вступі» (стор. 34) зазначено, що наукова новизна роботи полягає, зокрема, в тому, що вперше «на підставі архівних джерел складено соціальні портрети міського (перша третина XIX ст.) і домашнього учителя (перша половина XIX ст.)». З огляду на значно ширші хронологічні рамки дисертаційного дослідження варто було б уточнити, чому авторка в цьому аспекті обмежилась саме вищезазначеними третиною і половиною століття.

2) Формулюючи новизну, авторка, зокрема, пише (стор. 34): «Уперше: ... виокремлено нові форми культурної самореалізації містян, привнесені модернізаційними змінами нової доби». З огляду на широку



(передусім зарубіжну) історіографію міської історії часів модернізації, виникає питання: чи дисертантка впевнена, що до неї ці форми ніхто не виокремлював?

3) У тексті дисертації авторка неодноразово звертається до питання про специфіку міст Правобережної України у порівнянні з містами внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема, читаємо, що завдання дисертації – «Сформулювати основні маркери, за якими модель формування міського освітньо-культурного середовища українських правобережних губерній відрізнялася від міст внутрішніх губерній Російської імперії» (стор. 32); «Розглянуті у дисертації проблеми дозволили зауважити специфіку міського культурного простору Правобережжя. На відміну від міст внутрішніх губерній Російської імперії...» (стор. 7). Втім, корисно було б порівняти міський простір Правобережжя і з іншими регіонами саме підросійської України, в тому числі й Півднем. Тоді б, скажімо, не виникало сумніву щодо коректності формулювання, присутнього при визначенні дисертанткою актуальності (стор. 29): «За офіційними статистичними даними, більше 70 % населення України проживає в містах, а склад містян відзеркалює її поліетнічність. Таке суспільне явище, щоправда, за відсутності домінування українців, було притаманне українським містам й у добу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.), особливо на Правобережній Україні [курсив опонента]». Чи дійсно це була особливість Правобережжя в порівнянні з південноукраїнським регіоном, про мультиетнічність міст якого написано чимало?

4) Пані Олена пише про «представників започаткованого у 70-х роках минулого століття в зарубіжній історіографії напрямку містознавчих досліджень під назвою «урбаністорії» («urbanhistory»), основоположником якого вважають британського історика Ейза Бріггса» (стор. 45). Варто звернути увагу, що відповідний напрямок традиційно все ж таки

маркується як «urban history», та і його переклад як «урбаністорія» є вельми не поширеним.

5) На стор. 71 дисертантка згадує, що працювала в газетному відділі Російської державної бібліотеки в Москві. При цьому на початку підрозділу «Джерельна база дослідження» (стор. 70) вона пише про роботу тільки в 2 країнах: «Пошук, виявлення і опрацювання джерел по тематиці дослідження здійснювався в таких архівних і бібліотечних установах України і Литви...» Хоча, судячи зі всього, в Росії пані Олена працювала не багато: «В газетному відділі Російської державної бібліотеки вдалося опрацювати підшивку рівненської газети «Волынская мысль» за 1911 р.» (стор. 91).

б) Не в кожному випадку дотримується єдиний підхід до наведення іншомовних цитат. Для прикладу, цитата Нормана Девіса (Дэвис Н. История Европы / пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 943 с.) перекладена українською (стор. 108), тоді як висловлювання Річарда Пайпса (Пайпс Р. Россия [sic!] при старом режиме. Москва: «Независимая газета», 1993. 421 с.) залишене російською (стор. 112).

Втім, висловлені у «Відгуку» роздуми і зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Олена Петрівна ПРИЩЕПА продемонструвала високий рівень професійної підготовки, вміння проводити ґрунтовний науковий аналіз історичного та історіографічного матеріалу, у повному обсязі впоралась із основними завданнями, які впливають з мети дослідження. Вона виконала вимогу щодо ідентичності змісту автореферату й основних положень тексту дисертації.

Все зазначене вище дає підстави вважати, що дисертація Олени Петрівни ПРИЩЕПИ «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ №656



від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12.2015 р. та №567 від 27.07.2016 р.),  
Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р., а її авторка заслуговує  
присудження їй наукового ступеня доктора історичних наук за  
спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Опонент,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії та філософії

Бердянського державного

педагогічного університету

Вікторія КОНСТАНТИНОВА

Підпис Вікторії КОНСТАНТИНОВОЇ засвідчую:

Вчений секретар БДПУ



Ольга ПОПОВА